

RUSKÁ REVOLÚCIA, FEDERALIZMUS A PRÁVA NÁRODNOSTNÝCH MENŠÍN (POZNÁMKY K PROBLEMATIKE Z PERSPEKTÍVY UPLYNULÝCH STO ROKOV)

Ivan Halász*

Abstrakt: Príspevok sa venuje krátkej histórii národnostnej politiky ZSSR od roku 1917 až po rok 1991. Osobitnú pozornosť venuje historickým a ideologickým aspektom tejto politiky. Jedným zo základných pilierov tejto politiky bolo ťažko uchopiteľné právo národov na sebaurčenie, ktoré vo vnútropolitickej rovine umožnilo vznik sovietskeho federalizmu, v medzinárodnoprávnej sfére zase zintenzívnilo proces dekolonizácie. Príspevok sa krátko venuje aj vplyvu sovietskej národnostnej politiky na jeho satelity po roku 1945. Tu tento vzor po určitý čas pomohol revitalizovať klasickú národnostnú politiku založenú na práve na vzdelanie vo vlastnom jazyku a používanie tohto jazyka vo verejnom styku. Paradoxne, práve paralelne s ideologickým oslabovaním tohto vplyvu po roku 1968 sa začali intenzívnejšie prebúdzat nacionalistické tendencie v rámci jednotlivých štátov strednej a východnej Európy.

Kľúčové slová: národnostné menšiny, medzinárodné právo, OSN, právo národov na sebaurčenie, ruská revolúcia, ústava

ÚVOD

Jedným z dôsledkov veľkej ruskej revolúcie v roku 1917 bola úplná prestavba štruktúry dovtedajšieho ruského štátu, ako aj zrod nového prístupu k problematike riešenia práv podrobených národov a menšinových národností. Ak teda veľká francúzska revolúcia vytvorila ideu suverenity ľudu a koncept jednotného politického národa (čiže aj národného štátu), tak jej ruská obdoba – okrem iného – vytvorila ideu socialistickej federácie a systému rozličných národnostných autonómií. Okrem toho revolúcia znamenala aj obrovský impulz pre antikolonialistické hnutia mimo Európy. Avšak dôsledky tohto impulzu sa naplno prejavili až po druhej svetovej vojne, v ktorej európske metropolitné krajiny „úspešne“ preukázali svoju poraziteľnosť.

1. CHARAKTER PREDREVOLUČNÉHO RUSKÉHO ŠTÁTU, NÁRODNOSTI A BOĽŠEVICI

Porevolučný vývoj v Rusku súvisí jednak s mnohonárodnostným charakterom štátu, v ktorom sa spomínané udalosti udiali, ako aj s ideológiou a politikou radikálnych socialistických síl, ktoré sa postupne stali hlavným motorom celej revolúcie. Cárské Rusko spolu s Rakúsko-Uhorskom a Osmanskou ríšou pred rokom 1917 patrili medzi národnostne a konfesiónálne najheterogénnejšie štáty vtedajšieho „civilizovaného“ sveta. Podľa sčítania ľudu bola cárska ríša domovom pre 128 924 289 osôb, z toho však ruskú materinskú reč uviedlo len 55 667 469 osôb (teda 44,3 % celej populácie). Išlo teda skôr o početne aj politicky dominantnú menšinu, než o demograficky jednoznačnú väčšinu.

* Prof. Ivan Halász, PhD., Ústav právnych vied Spoločenskovedného výskumného centra MAV. E-mail: halasz.ivan@tk.mta.hu.

Na druhej strane treba priznať, že ukrajinský jazyk, teda jazyk druhej najpočetnejšej národnostnej skupiny (Ukrajinci) považovalo za svoj rodný jazyk 22 380 551 obyvateľov (17,8 %). Tretou najväčšou národnostnou skupinou boli podľa jazyka Poliáci (7 931 306, teda 6,3 %) a potom Bielorusi (5 885 547, teda 4,68 %).¹

Národnostná otázka bola v starom Rusku spolu s agrárnou otázkou a sociálnymi problémami vznikajúceho priemyselného proletariátu považovaná za jeden z najnaliehavejších problémov cárskej ríše. Nebolo teda náhodou, že skoro všetky opozičné a revolučné sily krajiny si k nej museli vytvoriť nejaký vzťah. Nebolo tomu inak ani v prípade ruskej sociálnej demokracie, ktorá mala aj inde v Európe tradične snahu spravodlivo (čiže nenacionalisticky) vyriešiť národnostnú otázku. Najviac pozornosti venovali tomuto problému práve sociálnodemokratické strany a ich politici v Rakúsku-Uhorsku a Rusku. Rakúska sociálna demokracia v duchu myšlienok Otta Bauera inklinovala skôr k modelu kultúrno-národnej autonómie postavenej na personálnom princípe.² V rámci ruskej sociálnej demokracie bola táto myšlienka blízka skôr menševikom, čiže umiernennej frakcii sociálno-demokratického hnutia.³

Komplikovanejšia a zároveň asi radikálnejšia bola pozícia bolševickej frakcie, na ktorú mal veľký vplyv jej vodca, Vladimir Iljič Lenin. Lenin sa pôvodne venoval národnostnej otázke predovšetkým z pohľadu organizácie strany a straníckej politiky, postupne ho však začali zaujímať širšie aspekty tejto problematiky. O jeho záujme svedčí aj to, že pred októbrom 1917 napísal skoro sto prác, článkov a polemík na túto tému.⁴ Lenin sa časom vypracoval na hlavného bolševického odborníka na národnostnú otázku. Ďalším dôležitým teoretikom tejto otázky sa stal Josif Vissarionovič Stalin, ktorý bol neskôr aj ľudovým komisárom pre národnosti. Už len tento fakt svedčí o tom, že tento aspekt sovietskej politiky a ideológie vôbec nie je možné podceňovať. Stal sa dokonca súčasťou takpovediac sakralizovaného leninského dedičstva, ktoré vlastne po desaťročia vytváralo identitu sovietskeho systému.

Kľúčovú úlohu v koncepcii riešenia národnostnej politiky bolševikov zohrala myšlienka práva národov na sebaurčenie. Toto právo sa objavilo síce už na zasadnutí II. Internacionály v Londýne v roku 1896 a potom sa v roku 1903 dostalo aj do programu Všeruskej sociálno-demokratickej robotníckej strany, ale Lenin už vtedy podčiarkol, že uznanie práva národov na sebaurčenie ešte neznamená to, že by z hľadiska vývoja bolo vhodné, keby všetky národy aj skutočne realizovali toto právo.⁵ Koniec-koncov ruskí sociálno-demokratickí revolucionári neuvažovali v inštitucionálnom rámci národných štátov, ale bol im blízky skôr internacionalistický (globálny) prístup k problematike organizovania spoločnosti a budovania štátu.

Tu však treba spomenúť, že myšlienka práva jednotlivých národov na svoj vlastný štát sa začala formovať už skôr a to dokonca v medzinárodno-právnej literatúre a teórii

¹ Tieto údaje pozri GYÓNI, Gábor. *A történelmi Oroszország népei*. Budapest: Russica Pannonicana, 2011, s. 95.

² KOLEJKA, Josef. Teorie národa u Karla Kautského a Otty Bauera. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university*. 1969, Vol. 16.

³ O tom svedčia aj rozhodnutia menševických orgánov v roku 1917. Pozri DIMANŠTEJN, S. M. (red.). *Revolucija i nacionalnij vopros. Dokumenty i materialy po istoriji nacionalnovo voprosa v Rossiji i SSSR v XX veke*. Tom III. Moskva, 1917, fevral-oktjabr.

⁴ KRAUSZ, Tamás. *Lenin*. Budapest: Napvilág, 2008, s. 206.

⁵ Ibidem, s. 206–207.

(J. C. Bluntschli, K. Oppenheim). Tieto názory hľadali korene tohto javu v plebiscite o príslušnosti sporného územia medzi Savojskom a Nizzou v roku 1860, ktorý rozhodol o prechode územia. Počas prvej svetovej vojny sa ako jeden z otcov myšlienky sebaurčenia národov tradične uvádzal americký prezident Woodrow Wilson a jeho 14 bodov, ktoré mali slúžiť ako základ pre mierové rokovania s centrálnymi mocnosťami. Medzi nimi však samotné právo národov na sebaurčenie neúčinkovalo *expressis verbis*, aspoň nie v jeho súčasnej podobe.⁶

Na druhej strane už *Dekrét o mieri*, ako jeden z prvých a zásadných ústavných dokumentov prijatých novou sovietskou mocou začiatkom novembra 1917, vychádzal z uznania práva národov na sebaurčenie. Totožný prístup charakterizoval aj známu *Deklaráciu o právach národov Ruska*, ktorá bola prijatá novou sovietskou vládou (Radou ľudových komisárov) už 15. novembra 1917 (podľa starého kalendára 2. novembra). Tu sa hovorilo o rovnoprávnosti, suverenite a práve na sebaurčenie národov a národností Ruska.⁷ Národy a národnosti teoreticky získali aj možnosť oddeliť sa od ostatných a založiť si svoj vlastný štát. Dôsledky tejto deklarácie nedali na seba dlho čakať. Fínsko už 2. decembra vyhlásilo samostatnosť, ktorú Rada ľudových komisárov prostredníctvom svojho komisára pre národnosti (t. j. Stalina) aj akceptovala. V decembri 1917 Lenin, ako predseda Rady ľudových komisárov podpísal aj uznanie národnej a štátnej nezávislosti obnoveného poľského štátu. Nezávislosť čoskoro získali aj tri pribaltické republiky.

Otvorenosť voči národnostiam a emancipačný prístup k ich právam bol dôležitou zbraňou bolševikov v boji s ich bielogvardejskými protivníkmi, ktorí boli vo veľkej väčšine stúpenkami obnovy imperiálneho Ruska (inak povedané jednotného a nedeliteľného Ruska).⁸ Ich nacionalistický prístup im často znemožnil nájsť spojencov medzi národnými hnutiami na periférii bývalej cárskej ríše. Voči národnostným aspiráciám boli síce otvorenejší centristickí – t. j. ľavicoví a liberálni – odporcovia bolševizmu, ale ani oni nevedeli sľubiť a akceptovať viac, ako bolševická moc. Tento fakt bol dôležitou zbraňou v rukách formujúcej sa sovietskej moci, nezávisle od toho, ako sa situácia vyvinula neskôr.

Nový prístup k otázke jednoty ruského štátu a k jeho národnostiam charakterizoval aj prvú ruskú sovietskú ústavu.⁹ Revolučný ústavodarný proces sa v podstate začal už začiatkom novembra 1917 na II. Všeruskom zjazde robotníckych a vojenských soviетov, kde boli prijaté zásadné dokumenty nového bolševického režimu.¹⁰ Potom pokračoval na III. Všeruskom zjazde soviетov, ktorý sa konal v januári 1918. Tu bola prijatá *Deklarácia práv pracujúceho a utláčaného národa*, ktorá vlastne určila hlavné smerovanie novej ekonomickej, sociálnej a štátnej politiky. Avšak skoro všetky dovtedajšie deklarácie

⁶ NAGY, Károly. *Nemzetközi jog*. Budapest: Püski Kiadó, 1999, s. 71.

⁷ Konkrétne: národy Ruska sú suverénne a rovnoprávne, majú právo na sebaurčenie a v jeho rámci aj na oddelenie sa od Ruska a vytvorenie vlastného štátu, všetky národné a konfesijné privilégiá budú zrušené a národné menšiny a etnické skupiny majú právo na slobodný rozvoj. Ibidem, s. 72.

⁸ O bielogvardejskej ideológii pozri podrobnejšie KENEZ, Peter. *Civil War in South Russia, 1919–1920. The Defeat of the Whites*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1977 a KENEZ, Peter. Ideológia belovo dvíženija. In: POLJAKOV, J. A. – IGRICKIJ, J. I. (eds). *Graždanskaja vojna v Rossiji: perekrestok mnenij*. Moskva: Nauka, 1994.

⁹ V danom prípade išlo skutočne ešte len o ústavu bolševického Ruska, teda územia bez ukrajinských a bieloruských, respektíve zakaukazských a stredoázijských častí ríše.

¹⁰ Vtedy sa na tvorbe nového systému však podieľali ešte aj ľavicoví eseri (sociálni revolucionári), ktorí sa voči bolševikom postavili až v lete 1918.

a ustanovenia mali predovšetkým deklaratívny a programný charakter, pričom nový režim už potreboval aj normatívne akty. Spomínaný III. Všeruský zjazd soviетov preto prikázal vtedy zvolenému Všeruskému centrálnemu výkonnému výboru, aby vypracoval a potom zjazdu predložil koncepciu novej ústavy.

Práca nad ústavou trvala približne štyri mesiace a koordinoval ju Jakov Sverdlov, ale rozhodujúce slovo mal nakoniec prirodzene Lenin. Jednou z kľúčových otázok bola práve problematika federácie postavenej na národnom princípe. Takúto formu federalizácie síce nepodporovali ľavicoví eseri, nakoniec ju však Lenin presadil. Podľa ústavy prijatej V. Všeruským zjazdom soviетov začiatkom júla 1918 boli subjektami federácie národné republiky, ale počítalo sa aj s vytvorením oblastných zväzov pozostávajúcich z niekoľkých národnostných regiónov, ktoré sa mali taktiež stať súčasťou novej federácie. Najvyšším mocenským orgánom oprávneným meniť a prípadne aj prijímať novú ústavu bol Všeruský zjazd robotníckych, vojenských, roľníckych a kozáckych soviетov, ktorý zo svojich radov volil pravidelne zasadaajúci Všeruský centrálny výkonný výbor (ruská skratka: VCIK). Tento výbor formoval Radu ľudových komisárov, teda ruskú sovietskú vládu. Základným orgánom boli soviety, čiže zastupiteľské rady, ktorých členov priamo volili len na najnižšej – miestnej dedinskej a mestskej – úrovni. Členov všetkých ostatných úrovní volili alebo delegovali vždy nižšie stojace soviety/rady. Miestne soviety si začali v zmysle ústavy už vtedy vytvárať úradné aparáty.¹¹

Federalistické a autonomistické prvky pri budovaní štátu a riešení národnostnej otázky sa presadzovali teda už od začiatku roku 1918, o čom svedčí aj zvolený nový oficiálny názov sovietskeho štátu prijatý na už spomínanom V. Všeruskom zjazde soviетov 4. až 10. júla 1918: Ruská sovietska federatívna socialistická republika (RSFSR).¹² Súčasťou RSFSR však v roku 1918 nebola ešte ani bolševická Ukrajina, Bielorusko, Zakaukazsko a niektoré stredoázijské oblasti. Tieto entity mali vlastné orgány a zatiaľ si ešte – skôr z taktických, než principiálnych dôvodov – budovali vlastnú socialistickú štátnu identitu, hoci ich kroky už vtedy riadili z Moskvy prostredníctvom jednotnej bolševickej, vtedy už aj oficiálne komunistickej strany.

2. NÁRODNOSTNÁ POLITIKA PO VÍŤAZSTVE V OBČIANSKEJ VOJNE

O tom, že počas ruskej občianskej vojny (1917–1920) nešlo iba o taktický ústupok, ale dlhodobejšiu politiku novej sovietskej moci, svedčí aj vývoj udalostí po víťazstve „červených“ bolševikov v občianskej vojne. Prirodzene na konečnom výsledku sa nepodpísali len radikálne socialistické myšlienky s koreňmi na západe Európy, ale aj fakt spomínanej občianskej vojny a formovanie jednostrannej „diktatúry proletariátu“.

Deklarovanie práva národov na sebaurčenie ako aj celková národnostná politika novej sovietskej moci, vychádzajúca zdola a z možnosti formovania rozličných národnálne zafarbených sovietskych vlád a územných jednotiek (pri paralelnom zachovaní jednoty bolševickej strany) zároveň tvorili dôležitý prvok v systéme budovania novej štátnosti a štátneho aparátu na troskách bývalej cárskej ríše. Z jej inštitúcií sa totižto

¹¹ ISAJEV, Igor Andrejevič. *Istorija gosudarstva i prava Rossiji*. Moskva: Jurist, 1996, s. 356–359.

¹² Predtým sa dokonca v internacionalistickom duchu uvažovalo aj o tom, že v názve revolučného štátu vôbec netreba spomenúť jeho ruský charakter.

bolševici deklarované „budujúci nový svet“ snažili uchovať len minimum. Bolševici na čele s Leninom totiž považovali reformu starej štátnej štruktúry za úplne nemožnú. Prirodzene nie všetko bolo jasné od začiatku veľkej ruskej revolúcie, ktorá začala už vo februári 1917. Počas tohto procesu sa aj pôvodne mocensky podstatne centralistickejší (nie však protinárodnostný) Lenin postupne postavil na platformu sovietskej federácie.¹³

Samotný Sovietsky zväz vznikol až v decembri 1922. Jeho vzniku v rámci sovietskej mocenskej elity predchádzal pomerne známy spor medzi tzv. federalistami a autonomistami. Podľa „autonomistickej“ koncepcie, ktorú reprezentoval Stalin mali jednotlivé sovietske republiky vstúpiť do RSFSR. Lenin však s touto predstavou nesúhlasil a želal si, aby Sovietsky zväz vznikol ako zväzok samostatných a rovnoprávných republík, ktoré by sa mali spojiť, a nielen jednoducho vstúpiť do najväčšej jednotky. Spor nakoniec vyhral Lenin a X. Všeruský zjazd soviетov rozhodol, že sa do Sovietskeho zväzu spoja dve národné (Bielorusko a Ukrajina) a dve federatívne (RSFSR a Zakaukazsko) republiky.¹⁴

Proces vzniku Sovietskeho zväzu zavŕšilo v roku 1924 prijatie zväzovej ústavy. Podľa ústavy mali všetky zväzové republiky právo vystúpiť zo ZSSR a ich územie bolo možné zmeniť len s ich súhlasom. Najvyšším mocenským orgánom naďalej zostal Zjazd soviетov Sovietskeho zväzu. V čase medzi jeho schôdzami zasadal Centrálny výkonný výbor, ktorý tvorili dve komory. Zväzovú radu volil vždy Zjazd soviетov spomedzi predstaviteľov jednotlivých republík proporcionálne počtu obyvateľstva. Radu národností tvorili predstavitelia zväzových a autonómnych republík (po päť členov z každej) a predstavitelia autonómnych oblastí (jeden člen z každej). Centrálny výkonný orgán si volil svoje Predsedníctvo (Prezídium). Skutočnú exekutívu predstavovala Rada ľudových komisárov, ktorá mala predsedu, jeho zástupcu a desať ďalších členov. Päť ľudových komisárov pracovalo len na zväzovej úrovni (obrana a morské záležitosti, zahraničné veci, zahraničný obchod, rezort komunikácie, pošty a telegrafu). Päť ľudových komisariátov pracovalo na tzv. zjednotenom princípe (financie, národné hospodárstvo, kontrola, práca a zásobovanie obyvateľstva). Posledne menované komisariáty spolupracovali na republikovej úrovni s tam existujúcimi republikovými ľudovými komisariátmi (ministerstvami), ktoré mali rovnaký profil. Mnohé ďalšie rezorty existovali len na republikovej úrovni (spravodlivosť, vnútorné veci, poľnohospodárstvo, zdravotníctvo, vzdelávanie a sociálne zabezpečenie). Každá republika mala svoju vlastnú vládu a vlastný reprezentatívny Centrálny výkonný výbor.¹⁵ Na základe zväzovej ústavy potom aj všetky republiky prijali svoje vlastné základné zákony.

Vo 20. rokoch sa v rámci sovietskeho štátu vytvorila pomerne komplikovaná a členitá sieť rozličných federalizovaných a autonómnych útvarov. V prípade ZSSR išlo v podstate o viacstupňovú federáciu s určitými asymetrickými prvkami vnútri jednotlivých zväzových republík. Prirodzene existenciu skutočného federalizmu relativizoval fakt vedúcej úlohy komunistickej strany a tzv. „diktatúry proletariátu“, ktorá sa stále viac a viac podobala na diktatúru jednej veľmi dobre organizovanej strany a jej vedenia. Ako je známe, nakoniec vyústila do despotickej diktatúry J. V. Stalina.

¹³ O tomto procese pozri podrobnejšie monografiu KRAUSZ, Tamás. *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ ISAJEV, Igor Andrejevič. *Istorija gosudarstva i prava Rossiji*, s. 433–434.

Napriek tomu práve uznanie princípu sebaurčenia národov a preferovanie socialistickeho federalizmu, spolu s veľkou otvorenosťou smerom k rozličným formám územnej autonómie, predstavovalo jedno z hlavných špecifik sovietskej národnostnej politiky. Táto politika sa zvonku zdala mimoriadne ambicióznou a veľkorysou. Prirodzene v reálnom živote mala svoje veľmi prísne limity, o ktorých už bola reč vyššie. Sovietska národnostná politika taktiež pracovala s klasickými metódami a riešeniami, ktoré boli zamerané na tradičné témy zaujímajúce skoro každú menšinu: školstvo, kultúra a používanie svojho jazyka v úradnom styku.

Ambiciózna a celkovej emancipácii menšinových spoločenstiev naklonená sovietska národnostná politika bola asi najúprimnejšia a zároveň najveľkorysejšia práve na svojom začiatku, teda v období pred rokmi 1927/1928. V týchto rokoch prebiehala politika tzv. „korenizácie“, ktorej cieľom bolo vytvoriť jazyk, identitu, národno-inštitucionálnu infraštruktúru a vedúce kádre pre väčšinu významnejších – neruských – národných a národnostných spoločenstiev. Ruskí a iní európski vedci vtedy pomáhali vytvárať aj jazykovú štruktúru pre viaceré neeurópske národy a kmene.¹⁶

Túto politiku prerušil veľký zvrat pred koncom druhého desaťročia 20. storočia a začiatok politiky intenzívnej industrializácie a urbanizácie, ktorá mala okrem iného aj veľký vplyv na celkovú kultúrnu homogenizáciu práve sa rodiacej sovietskej spoločnosti. Politická moc reálne už nebrala do úvahy záujmy a citlivosť menšinových národnostných spoločenstiev, ruština sa presadzovala v čoraz väčšej miere, a politika „korenizácie“ sa rýchlo stala minulosťou. Celý tento proces prebehol paradoxne pod taktovkou bývalého ľudového komisára pre národnosti, ktorý bol pritom sám gruzínskeho pôvodu.

Nový stav na ústavnoprávnej úrovni regulovala tzv. stalinská ústava z roku 1936. Napriek tomu, že sa na rozdiel od 20. rokov zásadne zmenila atmosféra a spôsob vládnutia, ani táto ústava nezrušila sovietsky federalizmus pozostávajúci z rôznorodých subjektov. Skutočnými subjektmi federácie však boli len zväzové republiky, ktoré mali formálne ústavnoprávnu možnosť vystúpiť zo Sovietskeho zväzu. V roku 1936 sa zároveň zmenil počet zväzových republík. Zakaukazsko sa právne rozpadlo na tri republiky: Arménsko, Azerbajdžan a Gruzínsko. Okrem toho dve dovtedy „iba“ autonómne stredoázijské republiky (Kazachstan a Kirgizsko) získali štatút zväzovej republiky. Všetky nové republiky dostali svoje ústavy, podobne ako boli podľa vzoru novej sovietskej vypracované aj ústavy Ruska, Ukrajiny a Bieloruska.¹⁷

Stalinská ústava taxatívne vymenovala zväzové kompetencie, všetko ostatné patrilo do právomoci republík. Prirodzene, treba si uvedomiť, že išlo o federáciu vytvorenú v rámci skoro všeobjímajúcej diktatúry jednej strany a na vrchole stalinského kultu osobnosti. Text ústavy deklaroval jednotné sovietske občianstvo a za vrcholný orgán štátnej moci prehlásil Najvyšší sovietsky zväz. Tento orgán pozostával v duchu sovietskeho federalizmu z dvoch komôr – Zväzovej rady a Rady národností. Poslancov posledne menovanej komory volili podľa zväzových a autonómnych republík, ako aj podľa autonómnych oblastí a okruhov. Obe komory boli rovnoprávne a mali pravidelné zasadnutia. Hlavným orgánom Najvyššieho sovietskeho zväzu bolo Prezídium, ktoré bolo vlastne kolektívnou hlavou sovietskeho štátu. Prezídium malo primerane tomu právo vydávať vlastné naria-

¹⁶ GYÓNI, Gábor. *A történelmi Oroszország népei*, s. 14.

¹⁷ ISAJEV, Igor Andrejevič. *Istorija gosudarstva i prava Rossiji*, s. 484.

denia, vypisovať referendá a voľby, respektíve rozpúšťať Najvyšší soviety. Centrálna vláda bola formálne zodpovedná celému zákonodarnému zboru.¹⁸

Dôležité však je, že počas prvých rokov existencie sovietskej moci sa pozitívne riešenie národnostnej otázky tak hlboko zapísalo do identity celého systému, že napriek všetkým ruským imperiálnym a nacionalistickým tradíciám formálne nikdy nedošlo k zásadnej revízii viacstupňového sovietskeho federalizmu a komplikovaného systému národnostných autonómií. Pravda, ich pôvodný obsah sa skoro úplne vytratil a minimálne do nástupu k moci Nikity Chruščova sa priveľmi nerešpektovala požiadavka, aby aspoň čelní predstavitelia zväzových a autonómnych republík boli príslušníkmi tzv. titulárnych národov. Táto politika sa začala znovu uplatňovať až po roku 1956.

Naposledy bola prijatá nová ústava Sovietskeho zväzu a následne aj jednotlivých republík v roku 1977, teda v čase, keď obrovskú krajinu v pozícii generálneho tajomníka viedol Leonid Iljič Brežnev. S prípravou novej ústavy sa však začalo ešte v období Nikity Chruščova v roku 1962, keď vznikla špeciálna ústavná komisia pre prípravu novej ústavy. Počas celého procesu sa zdôrazňovala kontinuita všetkých sovietskych ústav (1918, 1924, 1936). V ústave sa deklaroval princíp vedúcej úlohy komunistickej strany a zároveň rozhodujúca úloha sovietskych republík v procese výstavby štátu. Zväzové republiky si naďalej zachovali formálne právo vystúpiť zo ZSSR, ktorý v ústavnom zmysle sám seba definoval ako „jednotný zväzový mnohonárodnostný štát“.¹⁹

V procese konzervácie hlavných inštitútov sovietskej národnostnej politiky určite zavážil fakt, že podľa vtedajšej propagandy išlo o leninské dedičstvo, čo bola napriek všetkej propagande viac-menej aj pravda. Toto dedičstvo pritom vo svojom čase intenzívne formoval aj samotný Stalin. Formálne odstránenie tohto systému by teda bolo aj priznaním vlastnej viny alebo aspoň chýb. Preto napriek rozličným zmenám nikdy nedošlo k likvidácii systému menšinovej autonómie, ale len k jej úplnému vyprázdneniu a formalizovaniu celého systému.

3. SOVIETSKY ZVÄZ A NÁRODNOSTNÁ OTÁZKA VO SFÉRE MEDZINÁRODNÉHO PRÁVA

O tom však, že pravdepodobne už nešlo o srdcovú záležitosť stalinského režimu svedčí aj fakt, že Sovietsky zväz nedokázal zvrátiť celkový odklon od koncepcie menšinových práv, ku ktorému došlo v dôsledku druhej svetovej vojny na medzinárodnom poli.²⁰ Moskva sa pritom na rozličných medzinárodných fórach a rokovaniach pomerne intenzívne venovala tejto otázke, hlavne s antikolonialistickým podtextom, ktorý chcela využiť na oslabenie západných štátov. To sa jej vcelku aj podarilo.²¹ O tom svedčí aj zakomponovanie práva národov na sebaurčenie do Charty OSN v roku 1945. To právo sa dokonca objavilo hneď v článku 1. odsek 2. Charty, v ktorom sa spomína, že cieľom

¹⁸ Ibidem, s. 471.

¹⁹ Ibidem, s. 512.

²⁰ Po roku 1945 sa totiž zneužitie otázky práv nemeckých menšín žijúcich vo východoeurópskych štátoch Adolfom Hitlerom považovalo za jednu z dôležitých príčin druhej svetovej vojny. Prirodzene, išlo o veľmi skreslený pohľad na danú problematiku, ale napriek tomu tento postoj a nedôvera voči národnostným menšinám na dlhé desaťročia ovplyvnila postoj väčšiny štátov na poli medzinárodnej ochrany menšín.

²¹ O týchto otázkach pozri podrobnejšie AZUD, Ján. *Třicet let OSN*. Praha: Horizont, 1976.

OSN je rozvíjanie priateľských vzťahov medzi národmi na základe princípov rovnoprávnosti a sebaurčenia národov. Charta však nekonkretizovala podrobnejšie čo presne rozumela pod týmto pojmom, ktorý preto začal postupne žiť svoj vlastný život.

Sovietska delegácia sa inak počas príprav týchto zásadných dokumentov často a rada odvolávala na „vyriešenie národnostnej otázky“ v rámci socialistického štátu. Prirodzene však pred partnermi neexponovala otázku deportácie celých národnostných skupín v rámci povojnových operácií. Problém nemala ani s masovými transfermi celých národnostných skupín, ani s medzištátnou výmenou obyvateľstva. Koniec koncov však v povojnovej atmosfére s týmto nemali veľký problém ani Briti.

Pre Sovietsky zväz sa vytvorila komplikovanejšia situácia počas rokovania Valného zhromaždenia OSN pred prijatím Všeobecnej deklarácie ľudských práv v decembri 1948. Vtedy sa už začala studená vojna a to bolo cítiť na postoji jednotlivých delegácií. Sovietsky zväz sa pri záverečnom hlasovaní o spomínanom dokumente spolu so sovietskym Bieloruskom a Ukrajinou,²² ako aj „spojeneckým“ Československom, Juhosláviou a Poľskom nakoniec zdržali hlasovania. Okrem týchto štátov sa hlasovania zdržala len Juhoafrická únia a Saudská Arábia. Hlasovanie inak skončilo pomerom 48 hlasov za prijatie Všeobecnej deklarácie a 8 krajín sa zdržalo. Nikto z vtedajších členov OSN nehlasoval proti.

Jednou z oficiálnych príčin zdržanlivého postoja Sovietskeho zväzu a jeho spojencov bola práve otázka nedostatočnej ochrany práv národnostných menšín a absencia jasnej deklarácie práva národov na sebaurčenie. Paradoxne sovietsky postoj pred hlasovaním prezentoval vedúci Stálej delegácie ZSSR pri OSN Andrej Januarjevič Višinskij,²³ bývalý generálny prokurátor z obdobia veľkého teroru. Sovietsky zväz okrem iného vytýkal navrhovanému textu Deklarácie, že neobsahuje právo národov na sebaurčenie, ďalej chcel doplniť aj článok 3) o klauzulu, podľa ktorej sa v nej obsiahnuté práva (právo na život, slobodu a osobnú bezpečnosť) vzťahujú aj na obyvateľov poručníckych a nesamosprávnych území, respektíve navrhoval, aby Deklarácia obsahovala antidiskriminačnú klauzulu aj v prípade ustanovení, ktoré sa venovali právu každého občana na vláde svojej krajiny.²⁴

História práva národov na sebaurčenie inšpirovaná ZSSR sa však týmto na pôde OSN neskončila. Na VII. zasadnutí Valného zhromaždenia OSN v roku 1952 boli prijaté dve rezolúcie. Prvá vo všeobecnosti vyzvala členské štáty na to, aby boli nápomocné pri realizácii práva národov na sebaurčenie, druhá deklarovala jeden z prvkov tohto práva (právo na disponovanie s prírodným bohatstvom a zdrojmi) ako neodňateľné právo národov. 14. decembra 1960 zase Valné zhromaždenie OSN vo svojej deklarácii zásad-

²² Tieto dve sovietske zväzové republiky mali totiž v OSN vlastné zastúpenie. Išlo o ústupok, ktorý medzinárodné spoločenstvo urobilo v roku 1945 J. V. Stalinovi. Takto Sovietsky zväz, ktorý si v roku 1945 len začal budovať sieť svojich satelitov a spojencov, mal dva hlasy navyiac v orgánoch práve sa rodiacej OSN.

²³ Andrej Januarjevič Višinskij (1883–1954) sa narodil v poľskej rodine vo vtedajšej juhorskej, dnes južnoukrajinskej Odeze. Právo skončil v Kyjeve, ale advokátom sa nestal. Pôvodne politizoval medzi menševikmi, v roku 1917 sa pridal k boľševikom. Patril medzi najvýznamnejších a zároveň najspornejších sovietskych právnikov. Generálnym prokurátorom sa stal v roku 1935. Neskôr zastával rozličné funkcie v sovietskej vláde. Od roku 1949 do roku 1953 bol dokonca ministrom zahraničných vecí.

²⁴ O postoji a návrhoch sovietskej delegácie pozri dokumenty OSN z 10. decembra 1948: *Hundred and Eighty-third Plenary Meeting. A/RES/217(III)C a A/PV 183* 10. Dec. 1948.

ného významu s odvolaním sa na právo národov na sebaurčenie deklarovalo potrebu zrušenia všetkých foriem kolonializmu.²⁵ Netreba zabudnúť, že rok 1960 bol „rokom Afriky“, keď veľké množstvo bývalých kolónií získalo nezávislosť v pomerne krátkom čase. Na právo národov na sebaurčenie sa odvolávali oba hlavné ľudskoprávne pakty OSN z roku 1966.²⁶ Nakoniec sa Valné zhromaždenie OSN venovalo právu národov na sebaurčenie, ako aj princípu rovnoprávnosti národov vo svojej deklarácii z roku 1970. Tieto práva deklarácia označila za súčasť hlavných medzinárodnoprávných princípov ohľadne vzťahov medzi štátmi. Deklarácia zdôraznila, že podrobenie si iných národov a ich udržiavanie v porobe pod cudzou nadvládou znamená porušenie práva národov na sebaurčenie, ako aj negovanie základných ľudských práv a preto odporuje Charte OSN.²⁷

Za väčšinou týchto dokumentov stál okrem iných aj Sovietsky zväz, ktorý sa aj týmto spôsobom pokúšal – vcelku úspešne – ideologicky a mocensky oslabovať západný svet. Inak samotné tradičné a autochtónne národnostné menšiny v Európe pre ZSSR neboli až tak dôležité, v zahraničných (a osobitne v zámorských) krajinách zase vtedajší režim videl skôr svojich nepriateľov. V rámci svojho impéria, ktoré sa občas propagandisticky nazývalo aj „táborom mieru“ sa však snažil udržiavať akceptovateľnú situáciu a zabrániť najväčším nacionalistickým prechmatom a excesom.

4. VPLYV SOVIETSKEJ NÁRODNOSTNEJ POLITIKY V „SOVIETIZOVANEJ“ POVOJNOVEJ VÝCHODNEJ EURÓPE

Hoci na medzinárodnom poli sa Sovietsky zväz zvlášť úspešne neangažoval v prospech zachovania medzivojnových medzinárodných štandardov ochrany národnostných a etnických menšín, v priestore, ktorý sa dostal pod jeho priamu kontrolu, zväčša nepovolil jednostranný nacionalistický kurz. Namiesto toho sa snažil svojich satelitov inšpirovať a motivovať v prospech „leninského riešenia“ národnostnej otázky. Pravdou však je aj to, že ZSSR mal v tejto sfére občas aj postranné úmysly a vyložene politickú motiváciu. To bolo vcelku prirodzené. Takouto citlivou a zároveň šikovne využiteľnou záležitosťou bola napríklad otázka štátnej príslušnosti národnostne zmiešaného Sedmohradska, na ktoré si robili nárok dve krajiny, ktoré po roku 1945 patrili do sféry sovietskeho vplyvu: Maďarsko a Rumunsko.²⁸ Moskva sa rozhodla celé Sedmohradsko ponechať v rámci Rumunska, ale maďarskej menšine nakoniec cez rumunskú legislatívu zabezpečila určité národnostné práva.

Zaujímavým prejavom vplyvu tejto politiky bolo vytvorenie Maďarskej autonómnej provincie v Rumunsku v roku 1952, ktoré sa udialo pod taktovkou Stalina a jeho aparátu. Táto provincia v pôvodnej podobe existovala do roku 1960, keď bola čiastočne transformovaná na Marošsko-maďarskú autonómnu provinciu. Nakoniec bola zrušená počas

²⁵ HARASZTI, György – HERCZEGH, Géza – NAGY, Károly. *Nemzetközi jog*. Budapest, 1983, s. 94–95.

²⁶ SEIDL-HOHENVELDERN, Ignaz. *Mezinárodní právo veřejné*. 3. vydání. Praha: Wolters Kluwer, 2006, s. 279.

²⁷ HARASZTI, György – HERCZEGH, Géza – NAGY, Károly. *Nemzetközi jog*, s. 95.

²⁸ Adolf Hitler a Benito Mussolini tento neuralgický problém v roku 1940 vyriešili rozdelením Sedmohradska na maďarský sever a rumunský juh. Pri rozdelení územia medzi svojich spojencov viac-menej uplatnili etnický princíp, ktorý zároveň doplnili o čiastočnú výmenu obyvateľstva.

veľkej rumunskej reformy verejnej správy v roku 1968, ktorá namiesto 17 veľkých provincií vytvorila systém 40 žúp.²⁹

Najvýraznejším prejavom vplyvu pôvodnej („sebaurčovacej“) sovietskej národnostnej politiky v povojnovom období bola asi federalizácia Juhoslávie po roku 1945, ale tu zohrali svoju úlohu aj domáce juhoslovanské zdroje a inšpirácie, respektíve aj snaha vytvoriť veľkú balkánsku socialistickú federáciu, ktorá by spojila s Juhosláviou aj Albánsko a Bulharsko. Takýto veľký štátny útvar však už nebol v záujme Sovietskeho zväzu.

Komunistická národnostná politika inšpirovaná Sovietskym zväzom umožnila zmierenie mimoriadne represívnej národnostnej politiky povojnového Československa, ktorá bola realizovaná na základe tzv. Benešových dekrétov. Dokonca v jej duchu došlo po roku 1948 k obnoveniu základov národnostných práv na území republiky. Tu však okrem vzniku tzv. asymetrického modelu riešenia slovenskej otázky, ktoré bolo inak skôr dôsledkom Slovenského národného povstania a vnútorného československého vývoja, než produktom národnostnej politiky sovietskeho typu, nedošlo k využitiu prvkov územnej národnostnej autonómie.

Ustanovenia dotýkajúce sa práv národnostných menšín sa však dostali do tzv. socialistickej ústavy z roku 1960. Podľa jej 25. článku mal štát občanom maďarskej, ukrajinskej a poľskej národnosti zabezpečiť všetky možnosti a prostriedky ku vzdelávaniu v materinskom jazyku a ku kultúrnemu rozvoju. Medzi ustanoveniami o Slovenskej národnej rade sa zase v 74. článku (písm. g.) hovorilo o tom, že úlohou SNR je v duchu rovnoprávnosti zabezpečovať priaznivé podmienky pre všestranný rozvoj občanov maďarskej a ukrajinskej národnosti. V roku 1968 v rámci federalizácie Československa bol prijatý ústavný zákon č. 143/1968 Sb., o postavení národností. Tento zákon občanom maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej (rusínskej)³⁰ národnosti primerane záujmom ich národného rozvoja zabezpečil právo na vzdelanie vo vlastnom jazyku, na všestranný kultúrny rozvoj, ďalej právo používať svoj jazyk v úradnom styku v oblastiach, kde dané národnosti žijú, právo spolčovať sa v národnostných kultúrnych spoločenských organizáciách, ako aj právo na tlač a informáciu vo vlastnom jazyku. Dôležité bolo aj to, že zákon deklaroval právo občanov slobodne rozhodnúť o svojej národnosti, ako aj právo národností na to, aby boli primerane svojej početnosti zastúpené v zastupiteľských zboroch a iných volebných orgánoch.³¹

ZÁVER

Paradoxom socialistickej národnostnej politiky inšpirovanej ruskou revolúciou z roku 1917 v krajinách strednej a východnej Európy bolo to, že s postupným slabnutím niekedy idealistického, inokedy pragmatického „leninského“ revolučného odkazu sa od 60. a 70. rokov 20. storočia aj v rámci vládnuccich elít skoro všade dostávali do popredia

²⁹ O histórii tohto zaujímavého verejnosprávneho útvaru pozri podrobnejšie BOTTONI, Stefano. *Sztálin a székekyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2008. Dostupné na: <<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=981>>.

³⁰ Toto bola formulácia zákona. V roku 1960 sa hovorilo ešte len o Ukrajincoch, Rusíni sa nespomínali. Vtedy v ústave nefigurovali ani Nemci.

³¹ Text zákona pozri GRONSKÝ, Ján. *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa III. 1960–1989*. Praha: Karolinum, 2007, s. 215–216.

čoraz intenzívnejšie nacionalistické tendencie. Tento jav neobišiel ani Sovietsky zväz. Pod vplyvom jeho veľmocenskej pozície, ako aj čínsko-sovietskeho konfliktu, ktorý prebiehal oficiálne v rámci socialistického tábora, sa postupne sformoval ruský neonacionalizmus a to dokonca hneď v dvoch rovinách – v prostredí opozičných disidentov a zároveň aj v prostredí určitých vplyvných častí sovietskej straníckej elity. Trend pravdepodobne súvisel aj so slabnúcou revolučnou a modernizačnou legitimitou jednotlivých komunistických režimov, ktorá sa vo väčšine krajín začala prejavovať po roku 1968.³² Niektoré komunistické strany sa pokúsili posilniť svoju legitimitu okrem iného teda aj oživovaním nacionalistických tendencií v prostredí väčšinového národa. Išlo totiž tradične o najjednoduchšiu cestu pomerne lacno zvýšiť legitimitu jednotlivých režimov minimálne v očiach časti populácie a jej tradičnej inteligencie. Prirodzene, vzhľadom na Sovietsky zväz išlo o veľmi senzitívnu otázku a politiku, ktorá si vyžadovala veľkú opatrnosť zo strany jednotlivých elít. Osobitne citlivá bola táto otázka v krajinách s tradične silným protiruským historickým resentimentom (Maďarsko, Poľsko a čiastočne Rumunsko). Nemecká demokratická republika bola z tohto aspektu v úplne špecifickej situácii. Z tohto dôvodu sa nacionalizácia ideológie a každodennej praxe jednotlivých komunistických režimov neprejavila všade rovnako.

Najbrutálnejšie sa prejavila v Rumunsku a Bulharsku v posledných dvoch desaťročiach existencie systému jednej (komunistickej) štátostrany. V Rumunsku došla k radikálnemu obmedzenie práv maďarskej menšiny, v Bulharsku začala intenzívna bulharizácia tamojšej tureckej menšiny, ktorá nakoniec spôsobila veľký exodus Turkov z Bulharska. Aj čoraz viac sa izolujúce Rumunsko začali postupne opúšťať príslušníci ešte existujúcich tamojších národnostných a konfesijných menšín – predovšetkým Nemci, židia a Maďari. Inak k negatívnym zmenám vo vzťahu k menšinovému školstvu došlo aj v „normalizujúcom sa“ husákovskom Československu,³³ avšak našťastie tieto zmeny neboli tak drastické, ako na socialistickom Balkáne.

Takáto nepriateľská národnostná politika prirodzene začala spôsobovať určité napätie vo vzájomných vzťahoch oficiálne „bratských“ socialistických národov, ktoré však už po stáročia charakterizovali rozličné etnické animozity. Ich stupňovanie síce nebolo v záujme „metropolitného“ Sovietskeho zväzu, ktorý sa však musel začať venovať krízovým javom na vlastnom území. Táto tendencia sa osobitne otvorene začala prejavovať po začiatku politiky gorbačovskej prestavby (tzv. perestrojky) v roku 1985.

Hoci to asi nikto neplánoval vopred, perestrojka nakoniec spustila procesy, ktoré priviedli k pomerne rýchlemu, ale predsa len relatívne nekrvavému rozpadu sovietskeho impéria.³⁴ Paradoxne, práve predchádzajúca sovietska národnostná politika postavená na federalizácii a princípe územnej autonómie, uľahčila tento proces. Svojim spôsobom totiž proces budovania formálnych a inštitucionálnych základov štátnosti väčšiny zväzových republík prebehol hlavne v sovietskych časoch. Vtedy sa ustálili ich hranice,

³² O tomto jave pozri BOFFA, Giuseppe. *Ot SSSR k Rossiji. Istorija neokončenno krizisa 1964–1994*. Izd. Meždunarodnije voprosi. Moskva, 1996, s. 94–98.

³³ Na Slovensku začali postupne zanikať maďarské triedy na jednotlivých stredných školách, postupne sa limitoval počet národnostných študentov – budúcich národnostných pedagógov na pedagogických fakultách atď. Táto politika dokonca vyvolala protest časti maďarskej inteligencie na Slovensku.

³⁴ BOFFA, Giuseppe. *Ot SSSR k Rossiji. Istorija neokončenno krizisa 1964–1994*, s. 236–254. Okrem toho pozri TRENIN, Dmitrij. *Post-Imperium. Jevrazijskaja istorija*. Moskva: ROSSPEN, 2012, s. 36.

vznikli ľudové zastupiteľské a výkonné orgány, orgány miestnej správy, sformovali sa akadémie vied a v neposlednom rade sa zorganizovali aj miestne stranícke a byrokratické elity národnostného pôvodu. Tieto počas perestrojky dokázali prevziať iniciatívu a postupne aj moc namiesto slabnúceho sovietskeho centra. Prirodzene, tento proces mal aj mnoho nedostatkov, existovali aj rozličné výnimky a netreba podceňovať ani fakt, že vedúcu úlohu v sovietskom štáte predsa len tradične hrali väčšinou Rusi a s nimi spríbuznené väčšie slovanské národy. Spolu však všetky tieto fakty urobili proces rozpadu Sovietskeho zväzu menej krvavým a bolestným, než sa dalo pôvodne čakať. To neznamená, že by išlo o proces úspešný, alebo dokonca spravodlivý, to je však už otázka pre inú diskusiu.

The Russian Revolution, the Soviet Federalism and the Minority Rights (Remarks to the Problem from the Perspective of the Last Hundred Years)

Ivan Halász

***Abstract:** The paper deals with the short history of the Soviet minority policy from 1917 to 1991 and especially focuses on the historical and ideological aspects of this policy. One of the main pillars of this policy was the right of nations to self-determination. From this right followed Soviet federalism and the worldwide process of decolonisation. The paper shortly deals with the impact of Soviet Union on its minority policy towards its satellite states. The Soviet pattern has helped to revitalize the standard minority policy based on the right to education in mother tongues and to the using of this language in the public life. Paralelly with the process of the gradual decrease of the impact of the Soviet pattern after 1968, nationalism in several communist countries of the Central and Eastern Europe was reborn.*

***Key words:** constitution, international law, national minorities, right to the self-determination, Russian revolution, UN*